

ГЕОРГИ М. МАРКОВ

НЕШО БОНЧЕВ¹

Няколко критични статии, от които само две пряко засягащи литературата, два художествени превода и десетина записани народни песни — ето цялото литературно дело, с което се представя Н. Бончев пред своите съвременници. Както се вижда, творчество твърде малко по количество, за да се разгърнат напълно възможностите на една надарена личност. И в същото време достатъчно, за да разкрие тя своя талант, знания и особености, да окаже определено въздействие върху обществото.

От къде иде обаянието и значението на Н. Бончев, кое определя така неоспоримо мястото му в развитието на българската литературна критика? Повече от осем десетилетия неговият образ привлича вниманието на литературните историци. И винаги името му се е свързвало с началото на нашата критика, сочел се е като неин родоначалник и основоположник, първият ѝ талантлив представител. „Статията му „Читалище“ . . . — писа М. Дринов — смело може да се нарече майка на българската литературна критика (белетристическа и публицистическа)“. Тази идея, подхвърлена от сърдечния и неразделен другар на Бончев, се поде и разви сетне от почти всички автори. В нея има известна истина. Но мнението, че Нешо Бончев е първият български критик не се покрива напълно с историческите факти. Не тук е значението на Бончев и не тук трябва да виждаме неговата литературно-историческа роля и заслуга.

Когато Н. Бончев започва да печата своите статии, българската литературна критика вече е направила първите си стъпки и е набелязала линията на своето самостоятелно съществуване. Оставила в миналото случайните и откъслечни бележки за литературата и за отделни творби, каквито срещаме у Кишиловски, Априлов или Раковски, в „Цариградски вестник“ или „Български книжици“, тя вече се представя със статии за важни и актуални въпроси на нашата книжнина и от автори с претенции за специалисти в нейната област. Още през 1860 г. Добри В. Попов (Добри Войников) издава своя труд „Общи правила върху съчиненията“, в който се стреми да изясни особеностите на художественото творчество, предимно белетристиката, изискванията и правилата, на които то трябва да се подчинява. Малко по-късно излиза просторната статия на Т. С. Бурмов за сп. „Гайда“, в която авторът от консервативни позиции, но интересно поставя въпросите за комичното и разглежда сатирата на П. Р. Славейков. Заслужават да се споменат още върнатата по своята оценка рецензия на Д. Войников за поемата на Н. Козлев „Черен арап и хайдут Сидер“, статията на Т. Икономов „Поезията на природата и нашите нужди“, изказванията на П. Р. Славейков за сатирата и особено статията му за романа. Могат да се изброят още редица литературно-критически и теоре-

¹ На 2 януари 1959 г. (нов стил 14 януари) се навършват 120 г. от рождението му.

тически работи, които би трябвало да се вземат под внимание от литературния историк. Но върху всички тях личи печатът на случайността и компилацията, заимствуването на чужди идеи и трудове. В тях все още не откриваме непосредствен критически усет, сериозна литературна подготовка и истинско призвание за работа в литературната критика. И ако съпоставим статиите на Бончев с трудовете на горните автори, несъмнено той би се открил като първия талантлив представител на литературната ни критика в пълния смисъл на това понятие. Работата е там, че наред с Бончев, и даже преди него, в нейната област творят и се налагат личности със здрави и ясни естетически позиции, с траен интерес към художественото слово, с безспорни качества на литературни критици. И тук изпъкват имената на Каравелов, Ботев и Друмев.

Любен Каравелов се проявява съвсем определено като литературен критик още в първата годишнина на в. „Свобода“ (1869). На страниците на своя вестник и до края на живота си той следи с жив интерес проявите на младата българска литература, съвремененно дава авторитетна оценка за автори и творби, разработва основни проблеми на литературното ни развитие. Статиите и рецензиите му са написани темпераментно, те се налагат със своя конкретен и верен идейно-художествен анализ. Малко покъсно от Каравелов, но наред с Бончев изявява своя литературно-критически талант и Хр. Ботев. Неговите статии не винаги са така разгърнати като тия на Каравелов, в повечето случаи това са отделни критически бележки. Но остри, точни и блестящи по мисъл, те ни представят техния автор и като надарен критик. В. Друмев не притежаваше подготовката на Бончев, проницателността на Ботев и постоянния интерес на Каравелов. Обаче анализът му на Войниковата драма „Велислава“, статията му „За критиката“, особено рецензията му на Войниковото „Ръководство за словесност“ говорят за едно широко разбиране на литературното творчество и за верен усет към конкретната художествена творба.¹

Ако трябва да определим кой е родоначалникът на българската литературна критика, първият неин талантлив представител, това несъмнено е Л. Каравелов. Посочва се обикновено, че Н. Бончев се отличавал със сериозна литературна подготовка, с изразена принципиалност в статиите си и с ярък критически талант. Всичко това е вярно. Но то се отнася напълно и за Каравелов. А при това Каравелов проявява постоянен интерес към съвременната му литература, участва най-активно в нейния живот, и което е особено важно, започва литературно-критичната си дейност преди Бончев. При сравнителен анализ на критическите работи на двамата автори ще видим, че всъщност в редица отношения Бончев продължава онези насоки, които са вече изразени от Каравелов, и защитава същите ония принципи за литературната критика, които откриваме в страниците на в. „Свобода“. Бончев изисква от писателя да знае що пише, за кого пише и от писането му да има полза. А две години преди него намираме у Каравелов: „Ние сме убедени и можем сякога да докажем, че сяка книга, която се преводи и печата, трябва да са печата с цел: да разпространи знание между народът и да развие неговите умствени способности, а ако тя няма тия качества то никому и не трябва“. Бончев рязко отрича бездарната и невежествена литература, която се шири тогава на нашия книжо-

¹ Повече за тези автори като литературни критици вж. у Г. Бакалов — „Хр. Ботев критик“ (1937); Т. Павлов — „Хр. Ботев като литературен критик“ (в „Критика и „критика“, 1941); Г. Цанев — „Васил Друмев — критик“ (в „Идеи и образи“, 1944).

вен пазар. Но с почти същите изрази и тон се е изказал за това преди него и Каравелов: „Ние сме уверени, че сякакви трепетничета, съновници, „гадателни книжки за привременните човечески случки“, „Пития или гледане на счастье“ и пр. щат се продадат и книжарницата на Хр. Данов ще извлече от тях полза, но какво знание добива из тоя боклук народът? Не само знание и просвещение, а чисто отъпление и невежество, чисто помрачение на човеческият ум. А българете са още народ млад и наивен“.

Както се вижда, Бончев не само не предхожда като критик Каравелов, но в много отношения следва набелязаната вече от него линия. И струва ми се, че не без основание можем да поставим въпроса за влиянието на Каравелов върху критиката на Бончев. Още повече, че Нешо Бончев е следял вестник „Свобода“ и е сътрудничил отначало в него.

Каравелов е въздействувал силно върху умовете на съвременниците и с критиката си. Както разказва в спомените си Вазов, младите поети „с туптящи от страх сърца“ са очаквали неговия отзив за стихотворенията си. „Авторитетът на Каравелова — пише Вазов — беше неодолим, неоспоряван“. Буржоазната литературна история замълчаваше значението на Каравелов като критик не защото му липсват знания и усет, а защото той е революционен демократ в общественно-политическите си възгледи и материалист в естетиката.

Определяйки Бончев за родоначалник на българската литературна критика, някои автори изтъкват, че той е критик в тесния и специален смисъл на това понятие, докато и Каравелов, и Ботев, и Друмев са преди всичко художници, а литературни критици са писали случайно. Подобни мотиви не са много убедителни. Решаващо значение за науката има не дали една личност е специализирана в определена област, а дали тя е проявила необходимите творчески качества и дали със своята дейност е положила основите за по-нататъшното ѝ развитие. Началото на българската литература ние свързваме с имената на братята Кирил и Методий, на Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх, а на новобългарската — с Паисий. Но нито първите, нито последният бяха „тясно специализирани“ писатели. За родоначалник и основоположник на марксистическата критика ние напълно основателно приемаме Димитър Благоев. А както е известно, той далеч не беше литературен критик в тесния смисъл на това понятие. Защо тогава към Каравелов да не приложим същия критерий, който е научен и конкретно-исторически? Но има още нещо, по-съществено. Нима самият Бончев е литературен критик в тесния смисъл на думата? Нима той е гледал на литературната критика като на свое призвание?—Съвсем не. От осемте статии само две са за литературата. Той, подобно на другите наши възрожденци, е преди всичко културен деец и се откликва на актуалните въпроси, свързани с общественото и културно развитие на българите. Оттук и интересът му към литературата.

С всичко казано не искам да подценя делото и заслугите на Бончев, а само да дам обективна преценка на историческите факти, да уточня мястото му в развитието на нашата критика и да отхвърля едно традиционно, но погрешно схващане. Н. Бончев не е нито основоположникът на българската литературна критика, нито първият талантлив критик. Но той е един от първите нейни пионери и един от първите, който прояви истинско призвание, подготовка и качества в тази област.

Нешо Бончев се отделя от многобройните тогавашни „критици“ със солидната си научна подготовка. Неговите съждения и оценки не са плод на случайни хрумвания и повърхностни знания, а на едно дълбоко по-

знаване на съвременната наука, на политическата икономия и историята, на философията и естетиката. Той сериозно е изучавал съчиненията на изтъкнатите мислители Ренан и Монтескьо, Дж. Ст. Мил и Адам Смит, Спенсер и Фихте, чел е Карл Маркс. Познавал е добре в оригинал гръцката и римската, западноевропейската и руската класика, задълбочавал се е в художествените особености на великите творби. Колко широки и систематични са били научните му занимания показва следната записка в личния му бележник: „Фукидит е прочетен, с преводи и синтаксис се занимавах, превеждах Гоголя за списанието, четох съчинението на Маркс „Капиталът“ и списания“. И затова ние откриваме в статиите му точност в познанията и пълнота в аргументацията.

Но по-важно е, че тези знания не са повърхностни и механични, а са влезли дълбоко в самото мислене на критика. Той винаги проявява самостоятелна гледна точка, разрешава поставената тема с оглед на българската действителност и вътрешната логика на нещата. Докато в работите на литературни теоретици като Д. Войников и Т. С. Бурмов, П. Оджаков и Т. Шишков на всяка страница откриваме подражателност и компилативност, дори и пълно плагиатство, то Бончев никого не повтаря, от никого механично не заимствува. Неговите статии са оригинални, конкретни, винаги вземат за свой предмет актуален въпрос от нашата действителност. Те засягат проблеми, живо вълнуващи обществото, дават отговор на наболели въпроси. И затова са пълни с идеи и мисли, с интересни хрумвания и оригинални разрешения. Дали пише за ползата и уредбата на училищата, за сп. „Читалище“, или за класическите литератури, за Омир или Гогол, навсякъде Бончев съумява да каже нещо интересно и ново, да убеди читателите си, да привлече вниманието им, да възбуди тяхната мисъл. Той винаги се насочва към същността на нещата, засяга техните най-сложни и заплетени възли. Той пише само върху онова, за което е подготвен и което самия него силно вълнува. Полемичността и стремежът да наложи своето схващане е негова характерна черта. Една жива мисъл непрекъснато пронизва статиите му и една дълбока увереност в правотата на твърденията. Може читателят да не се съгласи с него. Но той непременно открива сериозна обосновааност у автора. А това са качества, които разкриват дълбок и жив ум, който трябва да се цени и уважава. Тъй се отнася към Бончев и Хр. Ботев. Великият революционер е непримирим към просветителите и ненавижда носителите на религиозните заблуждения. Но той дава висока оценка на литературната критика на Нешо Бончев.

Характерна черта в критиката на Бончев е ясната и последователна принципиалност в съжденията и позициите. Колко тази черта е била присъща именно нему, показва фактът, че когато в „Периодическо списание“ излиза неподписана строгата рецензия на Друмев за „Словесността“ на Войников, Ботев и останалите съвременници я приписват на Бончев. Преди него, а и във времето на литературната му дейност, с редки изключения е царувало едно благодушие, снизходително оправдаване и утвърждаване на всичко появяващо се в печата. Даже за очевидно слаби и невежествени работи се намира оправдание, защото авторите им излизали от добри намерения. Доколкото се отправя понякога остра реплика срещу някой автор или съчинение, то е в повечето случаи поради лични съображения и рядко от осъзнати принципи. Всъщност това повсеместно благодушие и снизхождение говорят за липсата на здрави и определени принципи. Бончев, наред с Каравелов и Ботев, разруши господстващото благодушие. Той издигна високо и

дръзко изискването за строга критика, която да се ръководи от обективната стойност на съчиненията, а не от субективните намерения на авторите. Тази борба за принципиалност отдели Бончев рязко от мнозинството, стресна умовете, накара обществото да стане по-взискателно към литературните творби. И през 70-те години все по-често срещаме принципиални статии. В тази насока Бончев несъмнено изигра положителна роля.

Към споменатите качества на Бончев трябва да прибавим и неговия хубав стил. Преподавател по старогръцки език, запознат изтънко с класическото словесно изкуство и народното ни творчество, той се е домогнал до един ясен, логичен, богат стил. Езикът му е непосреден и близък до народния говор, подчертано емоционален и образен. Той умее да навлезе естествено в същността на въпроса, да го разкрие просто и убедително, да заинтригува читателя. Педантичният и високомерен академизъм не му е присъщ. Езикът му е изпъстрен с ярки и верни образи, взети направо от живота и близки до народното мислене. Примерите са непретенциозни, но затова пък винаги постигат целта си. Статиите му приличат на откровени и непринудени беседи, тонът им е искрен и завладяващ. И убедителността на неговата критика, на гледищата, които изказва в нея, иде освен от правотата и логиката на мисълта, още и от ясния, достъпен и въздействащ начин, по който тя е изказана.

Всички изтъкнати качества съвсем естествено откритоха Бончев като оригинална и надарена творческа личност. И макар да не е първият български критик, макар да е работил на литературното поле само две-три години и да е написал едва няколко статии, той се наложи със своя авторитет, отдели се рязко от многобройните литературствуващи дейци на онази кипяща и богата с имена епоха, завоюва си здраво и напълно заслужено място в историята на българската литературна критика.

★

Нешо Бончев начева литературна дейност, когато е прехвърлил 30-те години, в една вече зряла възраст. Зад себе си той има значителен жизнен опит и системна научна и литературна подготовка. Той не е живял изпълнения с драматични събития живот на Каравелов, не е пламтял в обществените борби като Ботев. Той стои настрана от революционните борби на народа, биографията му е бедна и спокойна откъм външни граждански стълкновения. В нея откриваме характерните черти на онази наша честна и трудолюбива интелигенция, която е произлизила от най-бедните социални слоеве и, въввлечена в културното движение на страната, вижда смисъла на битието си в науката и културното поприще. Роден в семейство на бедни родители, сирак на 4-годишна възраст, ученик и поддаскал едновременно, а после главен учител в родното си село, семинарист в Киев, студент в историко-филологическия факултет в Москва и „кандидат на науките“, учител по гръцки език в московска гимназия и смърт от туберкулоза в разцвета на творчески сили — ето главните звена на неговата биография. А зад тези външни факти се крие интензивен интелектуален труд. В приятелски кръг той е жив и сърдечен другар, душата на компаниите, артистичен изпълнител на българския фолклор и остроумен имитатор на съграждани и другари. Но склонен е главно към спокойна научна работа. Вниманието му е погълнато от научни занимания, духът — от съсредоточено съзерцание, умът — от напрегната раз-

мисъл. И в тези занимания и съзерцание се изграждат неговият светоглед и характер.

Върху Бончев са въздействували разнородни и противоречиви сили. От една страна, това са просветените умерени и дори консервативни среди в нашето и руското общество: български първенци, славянофилите от кръга на Аксаков, професорите М. И. Погодин, С. М. Соловьев, Т. И. Буслаев, О. М. Бодянский от Московския университет. Тяхното влияние слага отпечатък върху душата и манталитета на Бончев, определя редица консервативни и идеалистически представи за живота у него, формира един характер мирен, покорен, с подчертано религиозно чувство и уважение към изтъкнатите просветни дейци и към държавата. „Добро сърце, сладка душа, покорност на по-стари, целомъдрие, смирение са сичкото украшение, сичката наука на девойката“ — поучава той сестра си Ана. В тези съвети ние откриваме разбирането за достойнствата на човешкия характер и едни принципи, които сам критикът се старае да следва. Най-консервативната черта в личността на Бончев е неговата дълбока религиозност. С нейния дух той е закърмен още в семейната и патриархална селска среда, тя се укрепва здраво в духовната семинария и славянофилските кръгове и той ѝ остава верен до края на живота си. Именно под нейното влияние той, който така високо цени естествените науки, стои в последна сметка на позициите на философския идеализъм. Бончев напълно в духа на християнската философия утешава майка си да не скърби за смъртта на по-големия му брат, защото този (реалния) живот е нищо, а „само една сенка на оня живот“, задгробния, за който говорел Христос. В критиката си на сп. „Читалище“ той припряно съветва С. Чомаков вместо да се сили „толкова да вразумява читателите, че материята е вечна и до скончание века ще бъде в мира изменения и прераждане на една форма в друга“, да разясни на читателите някои въпроси на медицината и хигиената. „Вечна ли е материята или не — завършва там мисълта си Бончев — това да оставим на учените“. И раздражението, с което говори, и отклонението от основния въпрос на философията ясно разкриват несъгласието му с материалистическата концепция за действителността. Не случайно негов любим философ, от когото той високо се е възхищавал, е бил немският философ субективен идеалист Фихте.

Но Бончев живее и формира характер и идеи в едно напрегнато и решително за българския народ време, времето след Кримската война. Тази война вдъхна надежди у българите за близко освобождение, възбуди духовете, повиши националното съзнание. И макар да завърши неуспешно и без реални положителни резултати за нас, тя е важен фактор за по-нататъшното засилване на национално-освободителното движение. Бедственото социално положение на народа се чувствуваше по-болезнено, политическото и духовно робство се съзнаваше вече като нетърпимо национално унижение. От всичко това се търсеше изход. В цялата страна кипяха духовете, пред всички честни синове на родината стоеше основният и неотложен въпрос — въпросът за освобождението на България. Народните маси се бяха раздвижили и влияеха неотразимо върху умовете и чувствата на всички обществени и културни дейци.

Нещо Бончев е верен син на своя народ и не е могъл да остане чужд на неговите болки. Външно неговият характер е благ и мирен, тих и примирителен, но по темперамент той е жива и експанзивна натура, духът му е неспокоен и живее с високите идеи за правда и човечност. Религиоз-

ният морал и възпитанието в умереност не убиват непосредната му любов към човека, чувството му за социална справедливост, неговите прогресивни стремежи. Той е бил човек честен и справедлив, с развито патриотично съзнание. Социалната неволя, в която сам е живял, честният му и искрен характер го правят отзивчив към важните въпроси на живота, свързват неговите мисли и пориви със съдбата на народа. Тази съдба го вълнува дълбоко, насочва търсенията му, влияе на жизнения път и на възгледите му. И тъкмо поради това в Русия Бончев изпитва и влиянието на руските революционни демократи, възприема някои техни естетически и естественонаучни гледища, вдъхновява се от прогресивното им културно и обществено дело. Техните хуманистични и демократични идеи му импонират и той се старае да ги следва, разбира се, без да може да осъзнае и да възприеме най-същественото от идеологията им — техния революционен демократизъм.

Така у Бончев се оформя своеобразен, сложен и противоречив светоглед, с някои консервативни тенденции, но здраво свързан с национално-освободителните и социални стремежи на народа. С такава сложност се отличава и характерът му: външно покорен и пасивен, но честен, родолюбив и експанзивен в момент на патриотичен изблик.

По светоглед Бончев е просветител. Той се чувства свързан с еволюционистичното течение в освободителното ни движение, храни илюзии за националното ни освобождение чрез реформи и културен напредък, не възприема революционните методи за преустройство на живота. Неговите възгледи за обществото и природата в основата си са идеалистически. Като основен фактор той изтъква разума, науката, просветата. Общественото развитие схваща на първо място като интелектуално и нравствено развитие. Затова и на просветното дело у нас отделя най-много статии. Разрешаването на социалния проблем Нешо Бончев вижда в интелектуалното издигане на хората, в естествените науки и училищата, които ще научат трудовите слоеве да използват по-рационално природните богатства и своите възможности. „Училищата на днешното време са спасението на човечеството“ — изтъква той многократно. Във всичко това откриваме влиянието на буржоазната идеология и просветителския характер на светогледа му. Но оставайки си идейно ограничен, и без да излиза извън рамките на просветителството, Бончев е искрен хуманист и една прогресивна личност. Той не застава на страната на реакционното в живота, не се примирява с консервативното и антихуманното в социалните отношения — дори когато трябва да влезе в противоречия със самия себе си, със своите симпатии и предпочитания. Открие ли нещо нечестно и насочено против народните интереси, Бончев избухва неудържимо и думите му заплющават гневно. Той с възмущение изобличава користните машини на С. Чомаков, заграбил за себе си един имот, който е трябвало да закупи за училището. „Огласяваме това безчестно дело за позор на самозваните наши представители и защитници, които уж бранят правата ни, а излиза, че в мътна вода риба ловят“. Бончев рязко се опълчва против чорбаджийско-попския морал, който държи в невежество хората, пречи им да живеят по-човешки. Засягайки „тъмните работи“ в Панагюрище, той пише: „Там доскоро първенците, а най-паче духовните учители, в своята ревност по бозе, бяха се посилили да изкоренят невинните забави и обичаи народни и да облекат българската младеж в черно“. Критикът се бори против аскетизирането на младите, застъпва се за жизнерадостно възприемане на живота, за пълнота на човешкото съществуване. На хората и

особено на младежите е необходима радост. Българският народ и без това е убит, лишен от радости. А поповете и фарисеите искат да го лишат и от малкото му невинни развлечения. За тях хорото е греховно нещо, песните момински са бесовски, седенките — чапкърска работа. Бончев с негодувание бичува варварските нрави в нашия бит, жестоките средства, с които „пазителите“ на обществения морал искат да държат хората в „целомъдрие“. Все така страстно се противопоставя на тиранията в семейството, саркастично иронизира еснафите, които обезличават и унижават жената.

Всичко това представя Бончев откъм неговите най-благородни страни. Ние откриваме една личност с верен усет за радостите на хората и с прогресивен поглед за живота, една натура, която не може да се примири с консервативното в нравите, с лицемерния попско-чорбаджийски морал. Неговата религиозност и уважение към „старите“ не го спират да се противопостави темпераментно на всичко онова, което затрива духовно човека, което го обезличава и убива земните му радости. С тези си позиции Бончев се издига до висотата на хуманизма на своето време. И те се определят не от някакви филантропични настроения, а от трезвата преценка на реалните факти. Той се стреми да бъде верен на действителността, да съдействува на прогресивното в нея, има съзнанието, че се съобразява с историческите тенденции, с развитието на обществото и новото в него. По отношение на обществените явления Бончев проявява конкретно-историческо мислене. Той вярно преценява фактите, стреми се да върви в крак с времето и събитията. Животът, съзнава той, си има свои задачи, изисквания, тенденции. Те са обективни и непреодолими, отделните личности и желания не могат да ги спрат. А още по-малко могат да се заприщят народните движения, борбите на трудовите хора за свобода и напредък. „О, суетни мъдреци! — се обръща той към руското духовенство, което е недоволствувало от разрешението на българския църковен въпрос — Вие не разбирате духа на времето и искате да повърнете назад течението на реките и бурното движение народно! Тежко ви и горко ви! Историята вас не пита, а върши това що ѝ трябва!“ В мисленето на Бончев откриваме елементи на диалектика, които избликуват стихийно при непосредствения допир с живота. Реалистичният поглед към действителността му помага в много случаи да проникне в сложността и вътрешната противоречивост на обществените явления, да стои на здрави позиции. И това несъмнено го сближава още повече с народа.

Любовта на Бончев към народа е основният момент в светогледа му; тя е здрава, силна и непосредна. Нещо Бончев изрази подчертано съчувствие към социално потиснатите, дълбока заинтересованост за съдбата на трудовите хора. Неговият подход към просветата и социалните въпроси е дълбоко хуманистичен и демократичен и това го отличава от почти всички просветители. Те твърде много се занимават с училищата, работят за просвещението. И тази им дейност има своите положителни резултати. Но те са не само ограничени като просветители, но и самото им просветителство е тясно, то има буржоазно-класова основа. Те често споменават за народа, ала най-дълбоките му интереси са им чужди. Просветата при тях има абстрактно-научен характер и се насочва главно към нравственото и интелектуално издигане на обществото.

Просветителството на Бончев има демократична основа и се насочва към социалните проблеми. С изключение на П. Р. Славейков, едва ли ще намерим измежду просветителите по това време друг, който да проявява такава жива любов към трудовите хора, към всички потиснати изобщо.

И ако прочетем неговите статии и писма, ще открием, че всъщност централната проблема в тях е проблема за съдбата на народа, за неговото тежко социално положение и потъпкано човешко достойнство. Може би никой от просветителите не изказа толкова искрено съчувствие и състрадание към бедните, никой не си е блъскал толкова мисълта, за да намери начин да се помогне на изстрадалия и мизерстващ български народ. „Бедността ни е налегнала отвъде — пише той в статията „За училищата“ — неволята ни препречва пътищата към по-спокоен живот, па и двете ни не дават да се оправим и окопитим, да се отърсим от теглото, да познаем човешкото си достойнство и да стъпим на крака, да заживеем питомен живот... Въпросът за насъщния хляб е въпрос за живот и смърт на милиони човещи; това е въпрос на века, болест на новото време“. А в писмо до М. Дринов, като говори, че е добре човек да употреби своите сили за общо добро и като се пита кой е основния въпрос на живота, той си отговаря: „Големия въпрос за свободата и благоденствието ни“. Вече самата постановка за основния въпрос на живота отделя Бончев от останалите просветители. За тях основният въпрос е духовното издигане на народа, за него — освен националното освобождение, още и въпросът за насъщния хляб на милионите трудови хора. И той търси начин и пътища „да дадем хляб и по минък на хиляди празни и невещи ръце и на хиляди гладни корема“. Бончев се заблуждава, когато вижда изхода в просветата, когато смята, че социалният въпрос у нас ще се разреши чрез усвояването на модерния начин на производство. Но явно е, че той е живял с болките на трудовите хора, вълнувал се е от тяхната мизерия и онеправданост. Това го прави недоверчив спрямо западните капиталисти, той предупреждава българския народ против опасността да попадне в още по-тежко робство — капиталистическото. Като дава, от една страна, за пример високата култура в производството на западните страни, в същото време Бончев изтъква и пороците на капиталистическото общество, резките социални противоположности в него, разкоша на богатите и невъобразимата мизерия на трудещите се. „Това най-лесно може да види човек — отбелязва той — в големите градища, а най-добре в Цариград.“

Всичко това ясно говори колко дълбока е неговата любов към българския народ, към всички трудови хора и колко той е далече от буржоазните просветители, които не само че не изказват негодувание срещу експлоатацията и социалното разделение, но ги и оправдават. И не е чудно, че в много конкретни случаи, воден от своя демократичен хуманизъм и под напора на събитията, Бончев сам разкъсва ограничените рамки на идеалистическия си и просветителски светоглед. Любовта към народа за него е свято и дълбоко чувство, гледището и чувствата на трудовите хора — основният критерий за обществените явления. Като съобщава за чествуването на хилядогодишнината на Кирил и Методий в Москва, той добавя в дописката си до в. „Свобода“: „Но по-приятно е за нас празнуването на нашия народен празник св. Кирил и Методия в село Воложино, където жителите са земеделци (крестяне), работен народ“.

Всичко, което е от народа, което съответствува на неговите интереси, за Бончев е право дело, разумно. Може отделната личност да не възприема едни или други идеи. Но ако тя е честна и обича искрено народа си, в решителните моменти трябва да бъде само там, където е народът, да се бори заедно с него, да отдаде всичките си сили нему. Воден от подобни разбирания, Бончев действително се проявява като демократ и патриот. Той не е революционер, но с голямо внимание следи народното освобо-

дително движение и е готов да подпомогне революционните борби у нас. „А ако напролет дочакаме, както се слуша, здраво движение, то пак секи трябва да помисли, какво употребление да направи от себе си“. Това той пише в края на 1867 г., при вестите за подготвяните чети, които ще да минат Дунава. Бончев не прокламира революционните средства за освобождението на България. Но когато през април 1876 г. народът се вдига масово на въоръжена борба против турците, той застава с цялото си сърце на негова страна, оправдава революцията, изказва дълбокото си съжаление, че тъкмо в решителния момент е сполетян от тежка болест. При известията за въстанието той пише в приятелско писмо: „И развесели се от радост душата ми. Защо ме снайде сега болест? Мислих си много пъти. Народът с радост зима оръжието. Секи припка да помага, а ние лежим. И посрамяха се най-паче мудрите, които първи трябваше да излезат срещение жениху“. И след въстанието Бончев продължава да се интересува живо от неговата организация, от участниците му, от развилите се епизоди. Въстанието изобщо повдига националното самочувствие на Бончев, внушава му, по неговия израз, „благородно мнение за българите“, то укрепва увереността му в непреодолимите сили на народа и в близкия ден на националното освобождение. „Отка е взел Бимбацията вместо палешници да кове пушки, и Рад Клисаря вместо клепалото да лучи турци в Долната махала, тям им мина времето“.

Априлското въстание беше не само върховен израз на революционната енергия на българския народ. То беше и най-сериозното изпитание за искреността и последователността на родолюбието. Бончев с чест издържа това изпитание. Когато почти всички просветители похулиха въстанието, когато даже един П. Р. Славейков се отнесе към него отрицателно, Бончев го прие като свое дело, изказа му своята безрезервна поддръжка. На онези, които не го приемаха с душата си, той посочваше, че то е народно дело и в името на отечеството трябва да се изгладят всякакви противоречия. „Отечеството е в опасност, това помислете!“, се обръща той към представителите на „старата партия“.

Патриотизмът и демократизмът са основният белег в идеите на Бончев. Те в последна сметка определят значимото в неговия живот, богатството на личността му, смисъла на духовните му пориви. Иззад частните, дребни и лични въпроси на живота пред него с неотразима сила се възправя образът на родината. Той с особена острота и яснота чувства, че неговото съществуване придобива смисъл само във връзката с народа, в сливането на личните стремежи със стремежите на народа. И може би най-болезнената драма у критика е била тъкмо тази, че патриотичното му съзнание влиза до известна степен в противоречие със слабите страни на характера и светогледа му, с неговата обществена пасивност; че той е направил твърде малко за делото на народа. Той дълбоко съжалява за изгубеното време, когато целта пред него още не е била така ясна и се въодушевява от мисълта да вложи по-голям принос в народното дело. И потърсим ли подбудите на неговата културна дейност, ще ги открием именно тук — в съзнанието за дълг към родината, в стремежа да работи всеотдайно за освобождението и издигането на България, в дълбоката му загриженост за съдбата на трудовите хора. Той смята, че най-добре ще изпълни своя дълг, като отдаде всичките си сили за духовното и интелектуално издигане на българите, в културната и просветителска дейност той вижда своето призвание. Бончев носи един висок културен идеал, който побира в себе си и опита на класическия свят, и ценностите на съвремен-

ната му цивилизация, и нуждите на българския народ. Той активно се бори българите да се издигнат до равнището на епохата, с нейните материални и културни постижения, вдъхновява се от тази цел. И всичко това се подчинява на основната задача — да бъде полезен на народа си, да внесе своя макар и скромнен принос за благото на трудовите хора, за прогресивното развитие на родината си. Тъкмо в тези усилия е най-ценното в културното дело на Бончев. Без тези подбуди, въпреки своя талант и голяма ерудиция той едва ли би оставил нещо значимо за поколенията.

★

Литературната критика на Н. Бончев е неделимо свързана с неговото патриотично културно дело. У него е липсвала амбицията за строго посветяване на тази дейност. Той е виждал призиванието си повече като културен деец, педагог и просветител, отколкото като специалист в естетиката и литературен критик. Но той е притежавал не само подготовката, но и таланта за работа в тази област. И когато неговият близък приятел М. Дринов и ръководителите на „Периодическо списание“ го поканват и поощряват към сътрудничество, те намират в негово лице един силен и самороден талант, способен да даде творчески принос на литературното поле.

По това време пред младата българска литература стоят големи и сериозни задачи. Тя е трябвало да даде правдива картина на нашата действителност и да се превърне в мобилизираща сила. Бончев ясно схваща патриотичната роля на художествената литература и на литературната критика. „Писмеността — изтъква той — е голямо благодеяние за духовния живот, за духовното развиване и просвещение на народа. Народ, който си познае битието и може да се изкаже в литературата си, има богат и пълен живот, а без това той живее сляпо, бедно“. Оттук въпросите на литературата не засягат само една тясна група от творци, а цялото общество. И затова в своя начален организационен период тя трябва да бъде поставена на здрави основи. „Ние българите — пише Бончев — стъпваме сега в тоя нов за нас път на своето самопознание и духовен живот, а първите ни стъпки трябва да бъдат обмислени, не скори. Каквато посока вземем отначало, права или крива, по нея щем и да вървим, и мъчно е после кривото да изправиш“. Литературната критика е трябвало да съдействува за правилното развитие на художественото творчество. Поради това нейните усилия имат не тясно специални, професионални задачи, но един много по-отговорен патриотичен и широко национален смисъл. Като критик Бончев съзнава отговорността на литературната си дейност, счита я за свое патриотично дело. Това определя особеностите на литературната му критика, нейния вътрешен патос.

Литературно-критичната дейност на Бончев се разгръща главно в две насоки. Първата се изразява в утвърждаване великите образци на класическата литература — антична, западноевропейска и руска, втората — в критично отношение към българските писатели. Но и двете гонят една обща цел — подем на българската национална литература. Бончев настойчиво и с увлечение сочи образците на голямото изкуство. Той е дълбоко убеден, че нашата литература ще изпълни своите задачи, ще създаде уълноценни творби, като се учи от великите майстори на словото. Имайки примера на големите художници, поставяйки пред нашето изкуство високи задачи, Бончев проявява към българските писатели голяма възискателност и подчертана строгост в критиката си: „Литературното поле не е

бална зала, та да се гладиме и да си казваме комплименти. На литературното поле няма място за деликатни чувства“. Тази строгост и безкомпромисност иде от съзнанието за високо отговорната роля на критиката. Самият критик трябва да притежава и подготовка и усет, за да бъде авторитетен съдник на всичко пошло и бездарно, да поощрява с такт талантливото, онова, което отговаря на действителните художествени нужди на народа. Вредно е както безпринципното отричане, така и неоснователното възхваляване. Към думите критикът трябва да се отнася с чувство за мярка и обективност. Не може за дребни неща да се казват големи думи, за посредствения превод на Гр. Пърличев да се твърди, че щял да направи епоха в българската книжевност. „А бе брате! — възкликва Бончев по този повод — Пиши, ама си знай устата, всичко си има мярка“. Воден от тези си принципи за критиката, Бончев се проявява действително като взискателен и строг критик. Неговото перо е безпощадно към бездарното, той избликва в гняв и остроумна ирония, когато трябва да отрече едно лишено от поетическа стойност произведение. Нещо Бончев жигосва всички ония писания, които разпространяват невежеството, утвърждават реакционни и консервативни идеи и пречат на прогресивното обществено развитие. Сякаш критикът вижда най-важната си грижа да гони с остроото си слово бездарното и невежественото, за да разчиства пътищата за литературния разцвет.

В своята строгост Бончев допуска някои увлечения. Към Добри Войников, този скромнен, но заслужил първотруженик на българската драматургия, критикът проявява рязко отрицателно отношение. „Страх ме е да похвана нешто от неговото перо — изповядва той, — гнус ме е да го чета“. Повестта на Блъсков „Изгубена Станка“ Бончев поставя в един ред с разните неграмотни Христоитии, Невинно заклани моми, Любовници и пр., включва я в общото понятие „чернокнижо гяволско хороигрище“. Към цялата българска литература Бончев се отнася прекалено строго. Той смята, че по това време ние все още нямаме истинска художествена литература, че от стотината излезли книги едва могат да се наброят за в работа пет или десет, а „др гото е измет за изгаряне“. Критикът стига даже до там, че иска да се изхвърли от училищната програма изучаването на литературните произведения. Защото „българската книжнина няма ни басни, ни стихотворения за училищата“. И това той пише в 1873 г., когато вече са създадени най-хубавите творби на българското Възраждане и в съзнанието на читателя са се утвърдили редица писатели; когато Чинтулов две десетилетия по-рано е изпял носталгията си по родината и своите бунтовни песни, Славейков е написал най-хубавите си стихотворения, Каравелов — повестите „Българи от старо време“, „Крива ли е съдбата“ и „Хаджи Ничо“, В. Друмев — „Нещастна фамилия“, „Ученик и благодетели“, „Иванко“, Ц. Гинчев е издал в отделна книжка басните си, а Н. Козлев е напечатал поемата „Черен арап и Хайдут Сидер“, когато най-после бяха вече създадени забележителните творби на Христо Ботев.

Причините за тази рязка оценка се крият може би отчасти в прекалено високите и недостатъчно съобразени с нашите условия изисквания на Бончев. Получил филологическо образование в Русия, изработил си естетически критерий под впечатленията от великите художествени образци, той не съумява в тези случаи да пристъпи конкретно-исторически, да разбере значението на творби като „Изгубена Станка“, да оцени успехите на българската литература. Но главната причина навярно се крие в недостатъчното познаване на литературните факти у нас. Показателно е, че той

отказва активно сътрудничество в критичния отдел на „Периодическо списание“, мотивирайки се тъкмо с такива доводи: „като не знаем тука ни что се пише, ни что се говори и работи там (в България — б. м.), то разбира се, че не е възможно тя (активната му критика — б. м.). Право казвате, че ние оттука не можем да надушим какво нечто са българите и что им трябва“.

Всичко това обаче не означава, че Бончев е някакъв зъл Зоил, който знае само безогледно да отрича, както го представят някои засегнати автори в оня момент; че неговото сърце е студено и безразлично към усилията на нашите писатели. Там, където открие зърно от непосредно чувство и поетически талант, критикът е насърчителен, даже прекалено благосклонен. Той изказва ласкави думи за стиховете на П. Р. Славейков, вижда нещо ценно в стихотворението на Пишурка, в поздравителните стихове на Дупнишкото читалище, в еклогата на Хар. Ангелов. Строгите му изказвания са продиктувани от голяма любов към българската литература, от стремежа тя да се изведе на широкия художествен друм. Тъкмо поради това той, подобно на Каравелов и Ботев, рязко се отзовава за нашата книжнина. И с високия си критерий, и с острата си борба против бездарното и пошлото Бончев се проявява като критик патриот, който болезнено изживява литературната ни изостаналост и е дълбоко загрижен за съдбата на нашата литература. Неговата литературна критика се вдъхновява преди всичко от гражданско-патриотични идеали.

Патриотичният патос окриля критиката на Бончев, издига я до равнището на националните задачи, придава ѝ дълбочина и значимост. Свързана органически с цялостната му просветителска културна дейност, критическата му работа обаче не се претопява в нея, не изгубва своя специфичен облик. За разлика от многобройните критици преди него Нешо Бончев насочва вниманието си към естетическите страни на литературата, или още по-точно, той свързва органически обществено възпитателните задачи с художествените. За него литературната творба не е просто средство за познание и обществено въздействие. Той я разглежда като факт на изкуството, което има своя сфера, своеобразни средства за идейно-нравствено въздействие, свои собствени закони и особени задачи. Бончев търси доколко пълно са осъществени тези закони, доколко са постигнати художествените цели. Със статиите си той цели да възпитава естетически народа и писателите, да развива вкус към изящното и прекрасното. Не случайно в програмата си за училищата включва и пеенето. „Пеенето — изтъква той — кога е изкусно, то приво̀ди душевните чувства на човека в строй и чистота, утишава страстите, настройва душата“. В тези думи личи вярно разбиране на особения, естетически характер на художественото въздействие, което засяга преди всичко емоционалността на хората и чрез нея стига до общественото им съзнание. Бончев се бори за естетическа култура, която ще спомогне да се изградят по-цялостни и пълноценни личности, способни да възприемат красотата в природата, прекрасните прояви в човешкия живот. Тъкмо от едни такива разбирания той излиза в отношението си към народната песен и музика. Бончев иска тя да се очисти от чуждеродните и антихудожествени елементи, от следите на маанетата и шлагерите. Истинската народна песен, изтъква той, крие в себе си „една много тънка и току-речи неуловима сладостна черта“, която повдига душата, раздвижва най-интимните струни на човешкото сърце.

За „сладостната черта“ на народната песен и художествената литература споменават критици и преди него. Но у тях това остава само общо

място, някакво смътно догаждане, без ясно и тънко вникване в естетическите особености на изкуството. Бончев е един от първите критици у нас, който проявява широко и конкретно разбиране на естетическия елемент, прониква в същината на художествения образ като естетическа категория. То се изразява не толкова в преки теоретични изказвания, колкото в непосредствените му оценки и анализи. И може би най-ярко и пълно в критиката му на Гр. Пърличевия превод на първа част от „Илиада“. Ако за един А. Пискиюллиев тогава главната цел на превода е да предаде вярно мисълта на художника и богатството на езика, то за Бончев преводът е същото такова творчество, каквото и създаването на оригинална поетическа творба. В изискванията му към превода ясно се вижда, че художественото произведение за него не е просто вярна мисъл, изказана в гладки стихове, а органическо единство на идейно-жизнено психологическо съдържание и образна форма, т. е. цялостен художествен образ, който е ненакърним и влияе с всичките си компоненти едновременно. От тези позиции той отрича и превода на Пърличев. „Г. Пърличев — изтъква Бончев — не е превождал Омира, а го е острижен предложил на българите, и допълнил и окрасил по свой вкус. . .“ И с един съвсем конкретен разбор критикът доказва тази си мисъл. У Омира, посочва той, имаме 225 стиха в хекзаметър, а у Пърличева 143 стиха от по десет срички. Като се има предвид, че хекзаметърът е съставен от пет трисрични дактила и един двусричен трохей излиза, че туй, което Омир е предал в 3825 срички, Пърличев е предал в 1430. Тази съпоставка сама по себе си показва, че преводачът твърде се е престаравал да съкращава, „да стриже и чисти“ Омира. „Но г. Балабанов и читателят ще каже: не е ли все едно в 225 стиха ли ще опишвам нещо, или в 143 стиха? Не е ли тука казано това щото и у Омира? То е казано — заключава Бончев, — ама то не е Омир, елински поет, ами е Пърличев, български поет“.

С всичките тези аритметически съпоставки критикът иска не просто да докаже, че преводачът се е отдалечил от смисъла на оригинала, а най-вече, че е представил художествено непълноценно творбата, че е разцилял естетическото богатство на образа. Да се измени формата на една творба значи да се накърни и естетическата ѝ същност, и емоционалното ѝ въздействие. А да се измени съдържанието му, то значи фактически да се напише ново произведение. Следователно, иска да подскаже критикът, не е все едно дали произведението ще бъде написано в хекзаметър или в произволни стихове. Хекзаметърът в случая не е нещо външно, а съществен елемент на художествената форма. Чрез него се постига определен ритъм и интонация, той се явява най-подходящ за конкретното художествено съдържание. Но има нещо по-важно, което взема предвид Бончев. Измененията в метриката, съкращаването на отделни стихове и моменти от сюжета са неделимо свързани с накърняването на съдържанието. Онова, което ще бъде изразено с по-малко стихове и в друг размер, може да бъде вярно по мисъл, но то ще бъде далеч по-бедно, по-елементарно по емоционално и жизнено богатство. Подобно преработване ще се отрази върху вътрешната композиция на творбата, ще опрости душевните движения на героите, ще наруши логичното развитие на характерите и конфликтите. И тъкмо затова Бончев упреква Пърличев, че в своя осакатен превод е изоставил почти целия спор между Ахилес и Агамемнон, който, както вярно изтъква критикът, е „най-важното нещо в първата рапсодия“. Анализът на Пърличевия превод е художествен анализ и разкрива едно дълбоко

разбиране на специфично художествените особености на литературната творба, едни ясни естетически принципи.

Но има нещо по-съществено. Работата е там, че Бончев, освен общо принципно вярно разбиране на художественото творчество, притежава таланта да направи конкретен анализ на отделното произведение. Грешките му по отношение на някои автори и творби съвсем не доказват, че му липсва усет за естетическите особености на конкретната творба. Като критик той се стреми да даде цялостна идейно-естетическа оценка, да вникне в същността на художествения образ, да разбере особеностите на творческата личност. Той се интересува не само от идеята сама по себе си, а и доколко в произведението са разкрити жизнената правда и красота в художествена форма. Оттук излиза той, за да отхвърли напълно основателно „братското поздравление“ на Хар. Ангелов, което, според критика, „не чини ни две пари“. Все от тука той изказва сдържаната си похвала за хумористичните стихове на Кр. Пишурка и поздравителните стихове на дупнишкото читалище „Зора“. Той отбелязва, че поезията ни, представена в сп. „Читалище“, показва напредък именно защото поетите „малко или много пеят понякога доста благогласно“. Може в някои случаи похвалата да не е била напълно заслужена. Даже и за оня период стихотворенията на Пишурка и поздравителните стихове от читалище „Зора“ не могат да се смятат за художествени успехи, а в еклогата на Хар. Ангелов не личи особено дарование на автора ѝ. Но несъмнено критикът търси преди всичко едно поетическо дарование, една творческа личност. В стиховете той се мъчеше да открие поне искрица поетичен талант. Няма ли тази искрица, критиката му става остра и унищожителна: „А г. Бисеров за поет го съвсем не бива и всуе се мъчи да гласи славопойки“. Изкуството изисква, подсказва критикът, освен амбиция и познаване на стихотворните правила, още и талант. Всички усилия без него са напразни и по-добре е такъв „поет“ да се откаже с време от поетическото поприще. Но там, където Бончев открие такъв талант, той е ласкав и внимателен. С вярно критическо чувство долавя поетическата сила и подчертаното емоционално въздействие на „Тогаз поне“ и „Не пей ми се“ от П. Р. Славейков и особено ги отделя от останалите стихотворения. И той насърчава поета и занаятчието да обогатява българската родна поезия с такива хубави творби. За непосредния и тънък усет на критика извънредно показателни са няколкото думи, които отделя за стихотворението „Тогаз поне“. Сравнявайки го с „Не пей ми се“, той смята, че то е „много по-тънко и деликатно“ и че всички читатели ще го прочетат „с голямо наслаждение“. Несъмнено в това предпочитание ще открием и едно влечение към интимната, общочовешката поезия. А може би тъкмо поради изяществото на елегичното настроение, което Славейков успява безизкуствено да внуши, Бончев го цени по-високо от „Не пей ми се“. Но несъмнено е също така, че критикът е вникнал в характера на стихотворението, силно е почувствувал неговия задушевен тон, прецизността на стиха, художествената му непосредственост.

В оценките си за поетичните творби на сп. „Читалище“ Бончев е кратък, лаконичен. Той не дава подробен анализ на достоинства и слабостите на засегнатите стихотворения, което се определя от задачата на статията — да даде обща характеристика на списанието. Поради това, макар и да са интересни и показателни, те не разкриват напълно таланта на Бончев като литературен критик. Но когато трябва да даде по-цялостна характеристика на едно произведение, когато е необходимо да изтъкне не-

говото богатство и художествени достойнства, той доказва, че действително притежава естетически усет, че може да навлезе в неповторимите особености на образите. Това ясно личи в статията му за Гогол и по-точно в анализа на „Тарас Булба“.

В тази статия Бончев представя Гогол като голям поет-художник, който „разумява тънко красотата и описва ни Малорусия с нейните романтични сказания и вярвания сериозно, страстно“. Критикът е доловил особения талант на писателя, чийто смях в първите повести е „весел, а не горчив“, а в по-късните му работи остава тегота. Силата и особеностите на Гоголевия талант, посочва Бончев, е такава, че те карат „и да се смееш и да плачеш над беззаконието людско“. Анализирайки по-специално „Тарас Булба“, Бончев посочва вярно и умело чертите на героите, неповторимите особености на техните характери. Тарас е типичен образ на воин-казак, който се налага с желязната си воля и безстрашие, с безграничната си преданост към делото на православната вяра и казачеството; евреинът Янкел е комичен; Андрей е с душа „чувствителна, любовна“. С малко, но точни думи критикът посочва най-силните картини в повестта. И в това, кое смята за най-хубавото, проличава вярното му разбиране за художествено пълноценното. Като изброява тези ярки моменти, той завършва: „Прочетете всичко това и ще видите силата и високият талант на истински поет-художник, който със своя божи дар прави чудеса. Воистина, „Тарас Булба“ е чудна поема като „Илиадата“ на Омира, но поема спроти вкусът на нашето време и нрави“. Бончев е посочил най-силното и най-същественото за повестта на Гогол, чието съдържание е „историческо, а характерът — трагичен“.

Анализът на Пърличевия превод и на Гоголевата повест, изразителната оценка на стиховете на сп. „Читалище“ показват, че Бончев се е домогнал до спецификата на художествената литература, до едно пълноценно разбиране на изкуството като особена проява на човешкия дух. Той обръща голямо внимание на поетическата форма, търси доколко в творбата е възплътена красотата на живота, свързвайки това неделимо с патриотично-възпитателната роля на художественото творчество. В основата на неговата критика стои един ясен естетически критерий, който той прилага и към външно-формалните особености на творбите, и към тяхното идейно-жизнено съдържание. Ако, от една страна, тя носи патриотичния патос на възрожденската епоха, ако се свързва с големите национални културни задачи, от друга страна, тя е критика художествена, която винаги държи сметка за спецификата на литературата. И тъкмо тук е една от най-характерните нейни черти, тъкмо това най-рязко отделя Бончев от литературно-публицистичната критика преди него.

Излизайки от тази особеност на неговата литературна критика, някои буржоазни критици в миналото стигаха до извода, че Бончев проявявал стремеж към „чистото“ изкуство, към самоцелни естетически ценности. „За него — пише един от тези критици — естетическата хубост се свежда преди всичко във формата, не в съдържанието. Важното е не толкова какво ще каже поетът, а как ще го изрази“. И на друго място: „Изкуството (пак според Бончев! — б. м.) не може да бъде средство, то само е цел. И не бива да се унижава, като се иска да служи на момента, на някаква странична идея“. По този начин буржоазните автори се мъчеха да утвърдят нашия възрожденски критик като зачинател и основоположник на формализма у нас, да го представят като привърженик на една реакционна

естетика. И може би поради това упорито го изтъкваха като първия български критик и негласно го противопоставяха на Каравелов и Ботев.

Тезата на споменатите критици е тясно-класова, субективистична. Тя не излиза от обективната преценка на Бончевото наследство, а от един преднамерен стремеж да се тласка литературата ни към самоцелното изкуство. Вярно е, у Бончев откриваме по-силен интерес към художествената форма и красота, отколкото у другите критици. И в известен смисъл това е по-ярко изразено в сравнение с един Каравелов. Но това още съвсем не доказва, че неговата критика е формалистична.

Бончев съвсем не подценява съдържанието на литературната творба и по-специално нейната основна идея. Вгледаме ли се по-внимателно в отделните му оценки, ще видим, че за него значимостта и верността на идеята имат основно и решаващо значение. Никога и никъде той не утвърждава едно произведение само заради „чистата“ форма, а търси преди всичко какво казва поетът. Като изразява задоволство от „добре нагласените“ поздравителни стихове на дупнишкото читалище, той бърза да добави, че сюжетът на стихотворението е незадоволителен, защото „за Читалището не идат ония похвали“. Отбелязвайки таланта на Хар. Ангелов в еклогата „Славчо и Цвятко“, той го съветва да остави еклогите и аркадските овчари, а да се обърне към нашата реална действителност. А към стихотворението на Шишков се отнася иронично и отрицателно, нарича го „блудкаво и безсолно“ тъкмо заради еснафско-сантименталната му идея, че добродетелта не оставала без награда. Бончев изисква от изкуството правдиво съдържание, значима идея, вярна мисъл. Той, който вижда смисъла на човешкия живот в службата към народа и социално онеправданите, не може да приеме една поезия пустозвънка и самоцелна, поезия, която не учи човека на нищо, не го обогатява и окрилява. Силата и значението на поета не е да развлича читателя, а да стане глашатая на новите идеи, на прогресивните стремежи на човечеството, да разкрие величието на народната душа. Студеното, безидейно, чуждо на човешките болки и радости изкуство той категорично отхвърля. Най-ясно това виждаме в съпоставката, която прави между творчеството на Шилер и Гьоте, в предпочитанията му към първия. Бончев се прекланя пред гения на Шилер, възхищава се от него и го превежда, защото този поет е „прозорец на човечността“, жрец на любовта и правдата. „Шилер — отбелязва той в бележника си — е писал в името на великите идеи на прогреса. Той разрушава умствените бастилии, трудил се е над съграждането на тоя велик храм на свободата, който е длъжен да съедини всички нации като едно братство. . .

Шилер работи с ентузиазъм за социалния прогрес на човечеството и възпява всемирната история. Поезията на Гете прилича на статуи, в тях можем да се влюбим, но те остават безплодни“. Бончев се бори за изкуство като това на Шилер, което ще активизира хората, ще тласне социалния прогрес. Изкуството трябва да бъде прекрасно, но в същото време то трябва да е и прогресивно и социално целенасочено. Ако идеите му са реакционни, или даже безразлични към човешката съдба, то е безполезно и непълноценно. Това има предвид критикът, когато записва в бележника си: „Гете е велик като художник, но отвратителен като личност“. Днес е съвсем очевидна несправедливостта на Бончев към Гьоте. Но явно е също така, че се отнася към него така рязко, именно защото смята поезията му за студена, олимпийска, безразлична към социалните въпроси.

Може ли след казаното да приемем тезата за формализъм и асоциалност на Нешо Бончевата критика?

Като просветител и демократ Бончев смята, че литературата е длъжна винаги да има ясна и определена цел пред себе си, да води към някъде. Тя трябва да е насочена към обществото и да служи на него. Извън връзката с обществото и настрана от нуждите на народа нейното съществуване е безсмислено. „Писане без полза е вредно и за тогова, що пише, и за тогова що чете. Вредно е така, както е вредно пиянството“. От тези позиции той остро критикува сп. „Читалище“, което, според него, не знае що пише, защо пише, за кого пише, поради което от писането му няма полза, а вреда. По повод на преводите, той записва в бележника си: „длъжност е на всеки строго да избира, затова трябва да се изгони всичко, що не достига пряка и осезаема полза“. Засягайки нашата „оскъдна книжнина“, Бончев подобно на Каравелов, се възмущава от царящото в нея невежество. Вместо да просветява народа, вместо да го обогатява духовно и естетически, тя го затыпява. „Тежко е да гледаш на това днешно книгобесие и отпада ти сила, и ищах, и надежда за по-добър, и по-людски, и по-честит живот за нашите еднородци, кога видиш какви книги се обръщат днеска между жедните за четене и гладни за наука младежи“. И като изброява многобройните блудкаво-нравствени, поучителни и религиозни книжки в това „сляпо царство на нашата книжнина“ той и с гняв, и с горчивина завършва: „Вгледайте се, повтаряме, внимателно в това чернокнижно гяволско хороигрище, и кажете ми: с тия ли книжки се народ просветява?“ Нарездайки в това „гяволско хороигрище“ съчиненията на реакционния руски писател Булгарин, критикът явно разбира идейността не в някакъв „чисто“ художествен план, а и в социален.

Всъщност Бончев може да бъде упрекнат не в някакви си формалистически увлечения, в предпочитания към самоцелното изкуство, а в прекалено голямата роля, която възлага на изкуството. Като просветител той отдава решаващо значение на интелектуалното и нравствено съзнание за напредъка в обществото. В изграждането на това съзнание литературата заема челно място. Говорейки напр. за Гогол, Бончев сочи огромното възпитателно въздействие, което този писател е оказал върху руското общество. Гогол е проникнал с острия си поглед в тъмните страни на руската действителност, изобличил е със своя „лют смях“ пороците и е пробудил хората да търсят лек против социалните недъзи. Благодарение на това пробуждане и нравствено прераждане, смята Бончев, руското общество е отишло така далеч по пътя на прогреса, „та в някои десет, петнадесет години не мож го и позна“. Най-голямата заслуга на Гогол, според него, се заключава именно в това обществено-възпитателно въздействие.

Според естетиката на Бончев изкуството има на първо място възпитателна роля, а после познавателна. Тези два момента не се разделят и противопоставят, но акцентът пада върху първия момент. Критикът вижда два пътя за естетическо и обществено въздействие на литературата. Единият е да се описват идеални човешки характери. Те реално в живота не съществуват и хората могат само да мечтаят и да се стремят към тях. Такава е поезията на Шилер и Пушкин. Другият път е да се показва действителността в нейното реално битие, като се осмиват човешките слабости и пороци. Такова е творчеството на Гогол. Но и двата пътя водят и трябва да водят до облагородяване на читателя, да го потикват към съвършенство, да спомагат за социалния прогрес.

Кой тип изкуство предпочита Бончев? Какъв е неговият идеал за художествено творчество? Критикът никъде не изказва своите предпочитания. Той обича поезията на Шилер, но високо цени и творчеството на Гогол, главната заслуга на когото вижда в това, че „даде на поезията реално битие, свали я от небето на земята“. И не от тук трябва да тръгнем за да разберем естетическия идеал на Бончев. Основното е не какъв стил, какъв тип изкуство той предпочита, а какво идейно и жизнено съдържание смяташе трябва да се влага в него, към кои страни от действителността да се насочва художникът. Така ако поставим въпроса, ще открием някои особености в естетическите му позиции.

Бончев се бори за изкуство съвършено откъм художествена форма, значимо по обществено съдържание, прогресивно по идейна насоченост. Той иска литературата ни да се насочи към реализма, към правдивото и конкретно изобразяване на българската действителност. Отбелязвайки дарованието на Хар. Ангелов по повод на идилично-пасторалната му поема „Славчо и Цвятко“, той съветва поета да се обръща към нашия национален живот за теми. „Авторът на тая еклога — пише той — би сторил добро и за себе си, и за читателя, ако би избрал по-реални предмети, защото еклогите и аркадските овчаре не са интересни“. Тези няколко думи ясно разкриват изискването за реалистично изкуство, за близост до живота, до духа на времето. Извънредно силно проличават демократическите позиции на Бончев в борбата му за народностно и национално самобитно изкуство. Той е един от първите у нас, който изяснява конкретно и с последователност въпроса за народността с оглед на особеностите на поезията. Тук той се учи от Белински. „В литературата на всеки народ се проявява неговият духовен образ, както в огледалото се огледва лицето на човека“ — така започва своята най-добра статия „Класичните европейски писатели на български език и ползата от изучаването на съчиненията им“. Бончев мечтае за онова време, когато и у нас ще се появят „учени писатели и вещи поети, напоени с народен дух, та да ни бъдат ръководители, както в литературата, така и в другите пътеки на народния живот“. Всеки народ си има свое неповторимо историческо битие, своя психология, свои духовни и социални стремежи. Художествената литература има за първостепенна задача да вникне в тези национално-самобитни особености, да разкрие характера на народа и чрез това да спомогне на самия народ да опознае себе си, да го изведе на историческия друм. „Самопознанието е началото на литературата“, изтъква той. Без това национално самопознание тя е лишена от исторически смисъл и идейно-художествена дълбочина. Силата на гениалните писатели е в това, че черпят великите си идеи от народния живот, и най-пълно отразяват духовния облик на своята нация.

Всичко това доказва още веднъж здравата основа на Бончевата естетика, органичната ѝ връзка с усилията за изграждането на народностна и реалистична национална литература. С тези си черти критиката на Бончев се влива в линията на материалистическата естетика на нашето Възраждане и спомага за утвърждаването на пълноценен естетически критерий. Но от друга страна, ние не може да не видим, че в редица отношения неговите естетически позиции са ограничени и непоследователни. Бончев се прекланяше пред Шилер, който прокламира идеите за свобода и социален прогрес. Но тези идеи той разбира в голяма степен в една абстрактна и общочовешка плоскост. У него забелязваме една склонност към „вечната любов и вечната правда“. Борейки се за правдиво изкуство, Бончев

изказва предпочитание към интимните и „общочовешки“ мотиви. Той поставя „Тогаз поне“ на П. Р. Славейков по-високо от „Не пей ми се“. Тази ограниченост не е исторически предопределена, а класово идеологическа. В нея откриваме следите на буржоазно-идеалистическата естетика. В този смисъл Бончев стои на по-ограничени позиции дори от П. Р. Славейков, който изисква изкуството да остави в миналото идеализираните изключителни герои и да обърне внимание повече на социалния живот на обществото, на първо място на народа. Истинската задача на писателя, според Славейков, е „да се углъби в народния живот, да изнесе от него мислите, които движат този живот, развитието на тези мисли и техните разни судьбини“. Бончев също говори за народа, но има предвид на първо място неговия национален дух, а по-малко социалните му явления. Той не успява да се издигне не само до идеала за една революционна литература. Той не стига даже и до идеята за критическия реализъм, което обективно съответствува на светогледа му, логически следва от социалните му идеи. В публицистичните си статии той привлича вниманието на читателя към социалните недъзи в обществото. Но в литературните си изказвания никъде не насочва писателите към изобразяване на класово-социалните противоречия в обществото. Този момент не е в основата на неговата естетика, както е при Каравелов и П. Р. Славейков. И това не е пропуск. То е израз на определени естетически позиции. Оставяйки си на прогресивно-демократични позиции, естетиката му е идейно класово ограничена. Тя напомня в редица отношения естетиката на западноевропейските просветители-демократи, а у нас — на П. П. Славейков, разбира се, без индивидуалистическите залитания на последния и без неговите отстъпки на формализма, и с тази съществена разлика, че навсякъде у Бончев долавяме дъха на българското Възраждане, пулса на едно родолюбиво сърце.

Мястото на Нешо Бончев в развитието на българската литературна критика е скромно, но несъмнено и заслужено. В нашето съзнание днес той живее не само като една личност, която храни искрена любов към народа и социално потиснатите, която радее за културното издигане на родината ни, но и със своите здрави естетически идеи. Литературното му наследство е твърде малко по обем. Бончев не остави разгърнати критични статии, от които и днес читателите да черпят познание и оценки. Неговото наследство е предимно в заветите, които завеща на следващите поколения. Тук са на първо място усилията му за народностна и реалистична литература, преклонението му пред великите постижения на класическия художествен гений и на първо място към руската литература, която той сочи като първоучител на българите. Но най-силно той ни привлича с примера на принципален и взискателен критик, със стремежа за високо художествено и значимо прогресивно изкуство, с борбата за пълен разцвет на творческите сили на българския народ.